

Immanuel Wallerstein of het anachronisme als methode'

Ronald Commers (RUG-LUC)

1

Het is een recent verschijnsel dat men probeert de ontwikkeling van de marxistische theorie te overzien. Geleidelijk aan spreidde die interesse zich uit van het werk en het leven van Karl Marx en Friedrich Engels zelf tot de eerste, tweede en derde generatie van theoretici, die trouw zijn gebleven aan de bijvoeglijke bepaling "marxistisch". Wij kunnen ons afvragen waar die belangstelling vandaan komt. Waarom nu? En met welke maatschappelijke ontwikkeling verbonden? Wij moeten het verschijnsel overigens koppelen aan een ganse literatuur die de "dood" van het marxisme aankondigen wil. Jean-Marie Benoists werk *Marx est Mort (1970)* was daarvan al een voorbeeld en de tendens om het marxistische credo te verlaten werd nauwelijks 5 jaar geleden overgenomen door een generatie van jonge essayisten, gewoonlijk aangeduid met de flatterende naam "Les nouveaux philosophes", waaronder André Glucksmann, Bernard-Henry Lévy, e.a. Nu is de aankondiging van de "dood" van het marxisme in die formulering misschien nieuw, de inhoud van de radicale kritiek is dat niet helemaal. Doch die tendenzen, hoe men ze ook wil beschouwen en appreciëren, wijzen op een *malaise*, die ik de *malaise van de marxistische interpretatie van de wereld zou* willen noemen. Het feit dat het marxisme nog steeds beate volgelingen telt, die zich van dit feit ontdoen door een opvallende en vreemde trouw aan de steeds moeilijker inhoudelijk en methodisch grijpbare en bepaalbare doctrine en zich aldus van die malaise afkeren en de daaruit voortvloeiende "theoretische" onrust veronachtzamen, ontnemt weinig kracht aan de vaststelling van die malaise. Het is hier niet de plaats om op die bredere maatschappelijke achtergrond van dit verschijnsel in te gaan. Het schijnt mij duidelijk dat die achtergrond te maken heeft met de politieke, sociale en economische veranderingen van onze wereld. En in elke fase van die veranderingen bleven die verbonden met de als marxistisch voorgestelde interpretatie en beleidslijnen².

¹ Het betreft een eerste bijdrage gewijd aan het werk van Wallerstein. Doel is de intellectuele context ervan te schetsen en een beeld te geven van de hoofdpunten uit de inhoud. De discussie moet ik uitstellen tot een tweede bijdrage over Wallersteins werk.

Ik dank Mark Gielen voor zijn suggesties, vragen, kritieken en correcties bij de eerste versie van mijn artikel. Uiteraard blijf ik alleen verantwoordelijk voor de eventuele fouten die resten.

² Ik verwijs o. a. naar mijn artikel in *het Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 1980, jrg. 14, nr. 2, pp. 7-44, "Uit de recente ideologische ontwikkelingen in West-Europa Nieuw Rechts".

Perry Anderson, één van de personen die gepoogd heeft een beknopt maar synthetisch overzicht van de marxistische theori-productie te geven, heeft *het volgende gezegd in zijn essay Considerations on Western Marxism*³

Indien het historisch materialisme de eigenlijke aanduiding is voor het marxisme, dan moet het boven al het andere - een theorie over de geschiedenis zijn. Doch geschiedenis slaat in de eerste plaats op het *verleden*. Natuurlijk zijn het heden en de toekomst ook historisch en het is daaraan dat de traditionele voorschriften betreffende de rol van de praxis in het marxisme onwillekeurig refereren.

Nu merkt Anderson naar het einde van zijn essay op dat het werk van Marx, een werk dat aan de basis ligt van het "marxisme", "drie gebieden kent die centraal onzeker zijn". Hij bedoelt de behandeling van de kapitalistische staat ; daarnaast de verwaarlozing van het verschijnsel van de natie-staten (vert. Nation-states) en van het internationaal statensysteem en tenslotte de economische analyse zelf die aanleiding geeft tot twijfels over de arbeidswaardeleer, de rol van de schaarste in waarde en prijs, het vraagstuk van de behandeling van de arbeid, de arbeidstijd en het onderscheid tussen produktieve en onproduktieve arbeidstijd, over de dalende winstvoet en over de steeds groter wordende polarisering tussen de burgerij en het proletariaat. Die lijst is kleiner dan die, die Leszek Kolakowski opsomde in zijn inleidende bijdrage tot *The Socialist Idea a reappraisal* (1977), maar zij is daarmee niet in tegenstrijd. Andersons lijst wijst op het belang van de punten kapitalistische staat, de natie-staten in het internationale statensysteem, en de polarisering tussen de burgerij en proletariaat.

Wanneer men kan opmerken dat Marx, in de jaren volgend op de publikatie van het eerste boek van *Das Kapital*, die twee punten "verwaarloost"⁴, dan kan men daar evenzeer aan toevoegen dat Marx ook geen aandacht heeft geschonken aan de ideologisch-politieke en wereldbeschouwelijke dimensies van de ontwikkeling van het kapitalisme. Dat zijn dimensies van enorm belang voor de vraagstukken betreffende de massa-organisaties, en voor de vraagstukken betreffende de houdingen tegenover de rationaliseringsbeweging, die samengaat met de technische vooruitgang en de arbeidsdeling. Wellicht was dit punt nog het moeilijkst "in beeld" te brengen omwille van het uitdrukkelijk wereldbeschouwelijke startpunt van Marx. Maar dat vormt voor Marx en voor al wie in zijn geest poogde verder te werken (over de eerste, de tweede en de derde generatie van marxisten beschouwd), een paradoxaal eindpunt. Inderdaad, de kritiek op de staat, de rechtsorde en op de ideologie waren het uitgangspunt van Marx' intellectuele avontuur. Reeds van bij de aanvang zeker sinds 1844 poogde Marx rond die staats-, rechts-, en ideologiekritiek en rond zijn moeilijk te veronachtzamen, maar niet altijd bekend wijsgerig-antropologisch startpunt, een interpretatie van de maatschappij te bieden. Die interpretatie moest aan twee voorwaarden voldoen. Ten eerste : zij moest tot een "wetenschappelijke"

3 0. c., 1979, Verso, p. 110.

4 Ik verkies veeleer te spreken van een toenemende theoretische onmacht vanwege Marx om die aspecten van de ontwikkeling van het kapitalisme in het voortdurend nagestreefde synthetische beeld op te nemen, onmacht die precies resulteerde uit dit synthetische beeld zelf, een punt dat ik hier niet verder kan uitwerken maar waarover men meer kan vernemen in mijn publikatie *De noodzakelijkheid en de overbodigheid van de moraal. Bericht aan de kinderen van Prometheus*. (publikatie voorzien voor 1982, Het Wereldvenster).

praxis leiden. Ten tweede : zij moest bij machte zijn de economische, politiek-institutionele, maatschappelijke en ideologische' sferen op elkaar te betrekken. Het moest vanuit beide voorwaarden een synthetische interpretatie zijn. Marx noch de eerste, de tweede, de derde generatie (in het beeld van Andersons *Considerations ...*) waren bij machte die sferen op elkaar te betrekken, hoewel zij dat méér en méér als een vooruitgeproklaamd resultaat van hun gefragmentariseerde arbeid gingen beschouwen. Die fragmentarisering van vragen en analyses was zowel noodzakelijk als theoretisch relevant. En niet alleen door die praktische en theoretische arbeid van marxisten, ook door de zich verder ontwikkelende sociale wetenschappen langs lijnen die zeker met de inspiratie, die van Marx' interpretatie uitging, hebben te maken, doch met een inhoud die aan die interpretatie vreemd is, werd de druk zich met specifieke vraagstellingen bezig te houden almaar groter. Hoe dit ook zij, het is vanuit die ontwikkelingen van het marxisme en het anti-marxisme opmerkenswaardig dat de uitdrukkelijke behandeling van de wereldbeschouwelijke en ideologische dimensies van de evolutie van het kapitalisme gereserveerd bleef voor de vierde en de laatste generatie van marxisten, met de namen K. Korsch, G. Lukacs, W. Benjamin, T. Adorno, E. Bloch, H. Marcuse, e.a.

2

Laat ons nog even stilstaan bij die fragmentarisering van de theoretische arbeid in het marxisme, alsook bij de tegenstelling met de voorwaarde de verschillende sferen van ontwikkeling op elkaar te betrekken. Ik geloof dat men de verbijzondering van de marxistische interpretatie en de fragmentarisering van de onderwerpen moeilijk kan loochenen. Zowel Perry Anderson met zijn hogervermeld essay, als Kolakowski met zijn *Main Currents of Marxism*, als de reeks teksten gepubliceerd onder de titel *Histoire du marxisme contemporain (Coll. 10/18, 1976-1980)* wijzen in die richting. Men zou kunnen vooropstellen dat door de steeds verdergezette ontwikkeling van de marxistische interpretatie van de wereld (en dus naar de woorden van Anderson van de "theorie van de geschiedenis") de analyse méér en méér in tegenstrijd kwam met de synthese, hoewel de eerste ongetwijfeld door de tweede op gang werd gebracht. Wij zijn binnen het marxisme méér en méér gewoon geraakt aan onafhankelijke behandelingen van de economische, politieke, sociale en ideologische sferen. En precies hetzelfde deed zich voor in de gelijktijdig, zowel uit als in antithese tot Marx' oeuvre gegroeide sociale wetenschappen. Het klinkt paradoxaal uiterekend Max Weber de beste leerling van Marx te noemen. Een man op niveau van de meester. Maar die paradox is verdedigbaar, omdat het werk van Max Weber de even onmachtige als gigantische worsteling toont met de synthese van de vier sferen, die later ook het werk (als men dat gezamenlijk beschouwt) van de verscheidene generaties marxisten zou kenmerken. De worsteling dus om de economische, de maatschappelijke, de politiek-institutionele en de ideologisch-wereldbeschouwelijke sferen van de histo-

5 Ik meen dat er een onderscheid bestaat tussen ideologie en wereldbeschouwing. Ik sta **daarin** niet alleen. Zie H. Van den Enden, "Het begrip ideologie", in *Stadia Philosophica Gandensia*, 1966, 4, pp. 103-157. Verder Wallerstein zelf (zie hierna).

rische veranderingen vanuit hun bijzondere eigenheid te overzien, om zo Post festum tot een synthetisch beeld van die historische veranderingen en de "modernisering" van de wereld te komen. In het geval van Max Weber resulteerde het in een in brokstukken gevallen werk, waarin naast elkaar nooit afgewerkte behandelingen van machtsystemen en heerschappijpatronen (politieke sfeer), van handel en nijverheid (economische sfeer), van religie en ethiek (wereldbeschouwelijke en ideologische sfeer), van gemeenschap versus maatschappij, van klassen en standen, van nationalisme en van charisma (maatschappelijke sfeer), aan de orde komen. Bij Weber leefde zelfs de idee dat een specifieke methode opgewassen was tegen dit fragmentariseren van de kennis en in een adequate aanpak van de veelvormige historische en maatschappelijke complexiteit moest resulteren.

Nu mag men niet vergeten dat de man, die ik Marx' wellicht meest voorbeeldige leerling noemde, zich bezighield met de vraag "welke aaneenrijging van omstandigheden heeft ertoe geleid, dat precies in het Westen, en slechts daar, cultuurverschijnselen optraden, die toch zoals wij ons althans graag inbeelden - in een ontwikkelingsrichting van universele betekenis en geldigheid lagen"⁶. Dit is een historische vraag Een vraag over het verleden, vanuit het heden en de toekomst. Het is bovendien, met de klemtoon op de cultuurverschijnselen, een vraag over de ontwikkeling van de specificiteit van de moderne wereld.

Waar bij Weber, die tezamen met E. Durkheim, V. Pareto en S. Freud (om slechts die te noemen) werkte in een post-marxistaans tijdvak en die dus ook een grotere afstand tot het negentiende-eeuwse positivisme behield, het bewustzijn van de veelvormigheid van de "moderne" maatschappij en van de complexiteit van de verschillende sferen leidde tot een specifieke methodische visie - men beschouwe haar aanvechtbaar of niet, wat hier niet aan de orde is - bleef dit in het "ontwikkelingsdenken" van de marxisten van de tweede en derde generatie achterwege. Men zou kunnen opperen dat Leon Trotsky daarop een uitzondering maakte met zijn helaas versnipperde theoretische arbeid. Hij plaatste een ontwikkelingsmodaliteit centraal - een theoretisch pluspunt tegenover Weber - en die modaliteit kon men ook aan de basis leggen van een nieuwe methode-opvatting, met als resultaat een eventuele methodische superioriteit tegenover Weber -. Trotsky, hoewel hij zoals Lenin bezig was met de problematiek van het ontstaan en de ontwikkeling van het kapitalisme in Rusland '*beklemdoende het ongelijkmatig en gecombineerde karakter van de ontwikkeling*. Met enige verbeelding kan men daarin lezen het ongelijkmatig en gecombineerd karakter van de ontwikkeling binnenin en tussenin de sferen. Die sprong naar het theoretisch-methodische niveau heeft niet plaatsgegrepen. Het ontwikkelingsdenken van de marxisten bleef te uitgesproken vastzitten aan Marx' uiteindelijk fatale beklemtoning van de *arbeidsorganisatie, de technische basis daarvan en de kapitaalaccumulatie* en de veralgemeende en gelijk-

6 Uit de "Vorbemerkung", *Gesamtsnelle Aufsätze zur Religionssoziologie*, T. Mohr, Tübingen, 1972 (1920), p. 1. Gans het op het eerste zicht chaotische werk *Wirtschaft and Gesellschaft* heeft thematisch te maken met dit rationaliseringsproces in het Westen in zijn verhouding tot de wereld.

7 Ik kan verwijzen naar Trotsky's *Histoire de la Révolution Russe*, 1, en naar Lenins *Le Développement du Capitalisme en Russie*. Zie verder bij Baruch Knei-Paz, *The Social and Political Thought of Leon Trotsky*, Oxford, 1978 voor het theoretisch belangrijke punt van de politieke en sociale "Backwardness".

matige polarisering van burgerij en proletariaat, kapitaal en arbeidersklasse, overal waar het kapitalisme zich progressief manifesteert. Fatale beklemtoning, zelfs op het ogenblik dat Rosa Luxemburg de werelddynamische consequenties en antecedenten van het kapitalisme centraal plaatste in haar *Die Akkumulation des Kapitals* ; op het ogenblik dat Karl Kautsky de verhouding tussen stad en platteland, industrie en landbouw, centraal plaatste in zijn behandeling van de ontwikkeling van het kapitalisme in zijn *Die agrarische Frage* ; op het ogenblik dat Lenin, gescheiden van elkaar de ontwikkeling van het kapitalisme in Rusland en de ontwikkeling van het kapitalisme op werelvlak centraal plaatste in zijn *Le Développement du capitalisme en Russie* en in zijn *Imperialisme, hoogste stadium van het kapitalisme* ; en op het ogenblik dat Trotsky in zijn historisch werk over de Russische revolutie de hogervermelde ontwikkelingsmodaliteit centraal stelde in zijn beeld van de ontwikkeling van de produktiewijzen.

En hier deed zich iets merkwaardigs voor

- a. Marx' beklemtoning van de arbeidsorganisatie, de technische bases, de kapitaalaccumulatie en de veralgemeende en gelijkmatige polarisering van de burgerij en het proletariaat vooral waar het kapitalisme zich progressief manifesteert, in de interpretatie van de ontwikkeling van de "moderne" maatschappij (zelf een fatale, in betekenis van noodwendige beklemtoning voor het op gang brengen van het ontwikkelingsdenken, of beter ten einde dat te verlossen uit de stompzinnigheden van het politieke en politiek-economische denken naar angelsaksische stijl waarvoor John Stuart Mill als voorbeeld kan dienen), resulteerde in een welbepaald type van overzicht van de ontwikkeling. Dat type kan gekarakteriseerd worden : het legt de klemtoon op het "interne" economische mechanisme van de ontwikkeling het legt de klemtoon op het aandrijfmechanisme. Daaronder valt de arbeidsdeling en -organisatie rond kapitaal en loonarbeid en de kapitaalaccumulatie. Weber zou in verband met dit laatste spreken van één economische vorm van "rationaliteit". En als het dat al is, dan weten we precies uit Marx' werk hoe gedeeltelijk die rationaliteit moet blijven binnen de economische sfeer alleen.
- b. Door Marx' accenten en door zijn uitwerking bleven, zoals Anderson nog eens aanstipt in het besluit van zijn *Considerations...*, zowel de vraagstukken binnen de klemtoon die hij legde, als de vraagstukken die met de politiek-institutionele, de wereldbeschouwelijke en de sociale sferen verband houden. Max Weber stelde, mee als antwoord op de uitdaging die het werk van Marx bleef vormen, tegenover het interne economische mechanisme met zijn fatale werking, de culturele verschijnselen, die de richels vormen die het mechanisme en zijn werking kanaliseren, modelleren en beperken. In feite suggereerde hij tegenover de grotendeels fatale en deterministische ontwikkelingsvisie waarin slechts de accumulatie van het kapitaal was uitgewerkt en waarin West-Europa centraal stond, een visie waarin plaats werd geruimd voor "voluntaristische", wisselvallige verschijnselen en verschijnselen die het "onbewuste" betreffen. Tegelijk strekt die visie zich uit over méér dan West-Europa alleen. Max Weber bleef dat gemeen hebben met Karl Marx dat hij impliciet en expliciet het geheel wenste te overzien. Het zou hem, zoals reeds Marx was overkomen, tot een vernietigende intellectuele uitputting brengen en tot een werk, dat was opgebouwd uit

aanzetten en fragmenten over de vier sferen van de maatschappelijke ontwikkeling. Maar bij Weber geraakte het dynamisch aspect van de complexiteit op de achtergrond en maakte plaats voor een statische visie. Max Weber confronteert ons met een uiteindelijk gedehistoriseerde maar onderling geliëerde isolering der sferen van de ontwikkeling van de moderne wereld. Men zal in herinnering houden hoe Talcott Parsons, de Amerikaanse leering van Max Weber en de systematiseerzieke erfgenaam van diens in flarden gepresterde werk, dit dehistoriseren heeft doorgetrokken en als grondslag heeft genomen voor een gedeelte van de moderne Amerikaanse sociologie'.

- c. Parallel maar in tegenstelling daarmee behield de eerste, de tweede en de derde generatie van marxisten de klemtoon op het dynamische aspect. Maar dit ging bijna overal ten koste van een synthetisch overzicht van de "gesynchroniseerde,, sferen van de ontwikkeling van de moderne wereld. De latere evolutie van het marxisme heeft zich weliswaar voortbewogen in de richting van een bestudering van die andere, ik zou zeggen "Weberiaanse" sferen, maar dat op een wijze die aanleiding vormde tot verdere fragmentisering en tot een verder verlies aan synthetisch overzicht. De theoretische bemiddeling ging verloren ; de analyse won het van de synthese, de doctrine van de ontdekking. Ik sprak hoger al van de malaise van het marxisme. Hier hebben we m.i. één, doch maar één, van de componenten.

3

Wanneer dan zowel de zoektocht naar het binnenste economische mechanisme van de ontwikkeling en dus van de geschiedenis ten einde de gesynchroniseerde gang van de economische, de politiek-institutionele, de maatschappelijke, de ideologische sferen beter te overzien en er praktisch te kunnen op inspelen, als degeliëerde isolering van de sferen van de ontwikkeling mislukten en slechts tot een beperkte zichtbaarheid en tot een relatieve gezichtsvervorming hebben geleid, rijst de vraag of het anders kan ? Ik formuleerde die vraag no' maar even omstandig omdat ik tegelijk een justificatie voor de ietwat doorwrochte inleiding als een aanloop tot de bespreking van de positie van Immanuel Wallerstein zoek.

Immanuel Wallerstein werkt inderdaad in de traditie van Karl Marx en Max Weber. Ik geloof niet dat zijn werk meteen een antwoord is op al de problemen die ik daarnet heb aangestipt. Maar zijn werk heeft onbetwistbaar te maken met die ontwikkeling van een moderne wereld, waarbij West-Europa economisch zowel als cultureel centraal stond, en die heden, verleden en toekomst op een moeilijk ontwarbare wijze (op een ongelijktijdige en polyritmische wijze, naar de woorden van Ernst Bloch) met elkaar ver-

8 Ik bedoel inderdaad de "officiële" Amerikaanse sociologie waarvan C. Wright Mills, evenzeer een leerling van Weber en verspreider van diens werk in de VS, gewoonlijk wordt uitgesloten die sociologie ook die "uittunt" in systeembouw rond het thema van de vier sferen.

bindt. We vinden in het werk van Wallerstein', het weze toeval of niet (maar ik ben er zeker van dat dat geen toeval is) zowel de moeilijke relatie tussen West-Europa (economisch en cultureel) en de wereldeconomie, als de relatie tussen heden en verleden, centraal behandeld. Wallerstein schrijft in een periode waarin men het vooruitgangdenken en het kadaverrationalisme, waarmee de historische avant-gardes (politieke zowel als culturele) van het begin van deze eeuw nog belast waren, de rug toekeert. Zijn werk moet dus ook een afrekening zijn met de al te uitgesproken restanten van dit vooruitgangdenken en rationalisme. De relatie tussen heden en verleden, en ik plaats ze meteen in die volgorde want Wallerstein begon te lezen van heden naar verleden toe, is complexer dan de "ontdekker" van het economisch-mechanisch substraat van de ontwikkeling van de moderne wereld vermoedde, en heeft te maken met de zeer vroege creatie van een wereldsysteem, dat het internationaal domein voor de kapitaalaccumulatie is en bestaat uit verschillende en duidelijk op elkaar georganiseerde regio's. Dat domein werd de basis voor de groei en bloei van zowel de economische als de wereldbeschouwelijke sferen in West-Europa eerst, de Atlantische wereld later. Het valt moeilijk te betwisten, ook al omdat hij daar zelf op gewezen heeft, dat Wallerstein uit de discussies rond de "internationale arbeidsdeling", rond de problematiek van ontwikkeling en rond de ongelijke ruilverhoudingen tussen centrum en periferie, zijn heuristiek (zijn zoek- en vindmethode, zijn creatief precept) heeft gepuurd. Zijn werk is dus een modern werk omdat het ontstaat uit de actualiteit van de crisis van het ontwikkelingsdenken zowel in academische als in niet-academische sociale wetenschappen (al moet ik toegeven dat dit onderscheid behoorlijk vaag is), dwz voortspuit uit de crisis die het werk van Marx en Weber hebben nagelaten. Het is een modern werk omdat het verder ontstaan is uit de praktische vraagstukken, die de ontwikkeling betreffen. Zoals Wallerstein zelf zegt

"Ik kwam tot de ontdekking dat de oorzaak van die steriliteit (in de sociale wetenschappen R. C.) gelegen was in het feit, dat men uitging van een fout beeld van de werkelijkheid, van een totaal vals paradigma. Hoe dat ontstaan was, wat daar de historische en intellectuele wortels van zijn, en wat de sociale functie ervan was, viel allemaal wel in te zien maar het was en bleef een vals paradigma. De wezenlijke fout in dat paradigma was de veronderstelling dat we leven in iets dat we *maatschappijen*, *samenlevingen* noemen en dat die samenlevingen de concrete vorm van *naties*, van *Staten* aannemen.

Dat waren de eenheden van analyse, zowel in de westerse, burgerlijke als in de officiële marxistische versie. Het kwam me voor dat dit volstrekt fout was staten bestaan, maar het zijn geen samenlevingen, geen totaliteiten die

9 Onder het werk van Immanuel Wallerstein versta ik twee dingen. a) De twee eerste delen van zijn magnum opus *The Modern World System, I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*-(1974) *H. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600-1750* (1980). b) de zich rond zijn groot werk en artikels gevormde *World-System Analysis*, waarover men een beter inzicht krijgt in de Introduction tot *The Modern World System 1* (1974) en in de publikatie *Social Change in the Capitalist World-Economy* (ed. Barbara Hockey Kaplan), Vol 1 van *Political Economy of the World-System Annuals* (ed. I. Wallerstein), London, 1978. Daarin het artikel van Wallerstein zelf "World System Analysis. Theoretical and Interpretative Issues", pp. 219-235.

10 Zie het interview Immanuel Wallerstein en Bart Tromp in *Vrij Nederland*, 4 juni 1977. In het boven vermelde artikel "World System Analysis....." verwijst Wallerstein naar de invloed van Emmanuel bv.

op zichzelf geanalyseerd kunnen worden. Daarom ging ik op zoek naar een geschiktere eenheid van analyse. Dat resulteerde in het concept van het *wereldsysteem*. Dit is geen nieuw concept. Het argument waarop het is gebaseerd is impliciet te vinden bij tal van negentiende-eeuwse denkers. Het is zeker bij Marx te vinden, en ook bij Weber. Maar geen van beide heeft dit argument echter expliciet uitgewerkt. En de volgelingen van Marx en Weber hebben een ander thema opgenomen, ontwikkeld en tot de orthodoxie van de jaren veertig en vijftig gemaakt. In zekere zin doe ik niets anders dan die vergeten draad bij Marx en Weber weer op te pakken en verder af te wikkelen, wanneer ik stel dat het wereldsysteem de juiste eenheid van analyse is"."

Ziedaar Wallerstein ! Van bij de aanvang heeft hij een breedhoek gemoniteerd, *passed World System*, hij heeft de afstand op dichtbij ingesteld, er bij hoge lichtintensiteit voor zorgend dat de scherptediepte zo goed mogelijk uitvalt, en hierbij heeft hij in zijn historische visie het anachronisme tot methode gemaakt omdat hij ging lezen van heden naar verleden, waar wij het tot nog toe anders gewoon waren. Is dat geen vernieuwing

Dat is een vernieuwing. Het is een denken dat ook zichzelf respecteert omdat het aansluit op de vraagstukken die het werk van Marx en Weber oproepen. Het laat toe een heuristisch belangrijke omkering door te voeren. Het is niet de staat die de meest geschikte eenheid van analyse is. In de oude opvattingen werd de staat als een geheel van politieke en culturele instellingen behandeld, waarbinnen zich de economische activiteiten laten aflijnen. *Lenin sprak over Le Développement du Capitalisme en Russie*. En ook Trotskys analyse van socio-economische en politieke "achterlijkheid" bleef hoofdzakelijk geöriënteerd op Rusland. Nu waren beiden zich bewust dat de ontwikkeling van de kapitaalaccumulatie binnen de grenzen van Rusland niet kon worden los gemaakt van de rest van de kapitalistische wereld. Maar het belangrijke punt is dat zij toch doorgingen de ontwikkeling van produktiewijzen, sociale formaties, maatschappelijke tegenstellingen, en van natie-staten te lezen vanuit de vanzelfsprekende nationale en politieke grenzen. Anderson stipte aan (zie hoger) hoe het fenomeen van de natie-staten in het geheel van het internationaal statensysteem en in verband met de kapitaalsaccumulatie een onzekerheid bleef binnen de marxistische literatuur. Welnu, precies dit punt, de natie-staten in het geheel van een internationaal statensysteem waarin produktiewijzen aan het werk zijn, vormt het startpunt van Wallerstein. En de omkering moet duidelijk zijn : Wallerstein begint aan de andere kant van de lijn. Er is een mechanisme van produktie van kapitaal aan het werk. Dit werkt tezamen met en verweven in andere produktiewijzen in een wereldsysteem. De economische grenzen vallen niet samen met de politieke en culturele grenzen. Het is dit wereldsysteem dat de meest geschikte eenheid van analyse vormt. Of zoals hij het in het al vermelde interview formuleerde

Ik zoek naar economische grenzen, en daarna vraag ik me af welke politieke en culturele eenheden zich binnen een economische totaliteit, een wereldsysteem voordoen.

Vooraleer dieper in te gaan op de inhoudelijke aspecten van die omkeringen (de eerste gaat over de heuristische omkering in de tijd ; de tweede over de methodische omkering die betrekking heeft op de ruimte, die de produk-

11 Uit het interview VN, 4 juni 1977.

tiewijzen omspant), wens ik hier al te wijzen op een belangrijk "voordeel" dat is verbonden aan Wallersteins analyse. Misschien wordt het wel één van de centrale punten in de theoretische overstijging van Marx' interpretatie van de wereld, zodat het ons, indien ik het goed heb, in staat moet stellen op een gerechtvaardigde wijze de malaise van de marxistische interpretatie te negeren en te verwaarlozen. Ik bedoel met gerechtvaardigd, dat er een theorieverandering en een "problem-shift" aan ten grondslag ligt, die een nieuwe, uitgebreidere en synthetisch superieure mobilisatie van empirische gegevens in het vooruitzicht stelt`

Wallerstein laat in zijn behandeling van de produktiewijzen, die in elkaar verweven en op elkaar geöriënteerd zijn rond het centrale proces van de kapitaalproductie in een wereldsysteem, de *arbeidswaardeleer* achterwege. Daardoor ontmaakt hij zich van de zwaarwegende theoretische vraagstukken van Marx' analyse van *het interne economische aandrijfmechanisme van de transformatie van de wereld*. Dit interne economische mechanisme van de "Verwertung" van het kapitaal, met zijn naar scholastiek drijvende theoretische concepten en zijn oncontroleerbare en nauwelijks formuleerbare "methode" van het opstijgen van het abstracte naar het concrete, fungeerde centraal als het explanans voor de crisis van het kapitalisme, voor de contradicties op nationaal, internationaal en mondiaal vlak, crises en contradicties vergezeld van en verweven met maatschappelijke tegenstellingen en politieke opstellingen. In de marxistische literatuur is men uitiem verplicht die crises, contradicties, tegenstellingen en opstellingen te "zien" doorheen het conceptueel zwaar en metafysisch (wijsgerig-antropologisch) aangedreven apparaat van de arbeidswaardeleer`. Men is verder verplicht de empirische gegevens van de kapitaalaccumulatie in natie-staten en in West-Europa vanuit dit mechanisme te bekijken en er de formulering van de predicties over de maatschappelijke polarisering en hun politieke uitkomsten aan te verbinden. Wallersteins behandeling van empirische gegevens is niet alleen theoretisch andersgericht, zij wordt ook niet onnodig belast" door de vraagstukken van de tendentiële daling van de winstvoet, door de vraagstukken van de pauperisering in de kapitalistische staten, door de vraagstukken van de arbeidstijd en de arbeidswaarde, door de vraagstukken van de productieve en de onproductieve arbeid, die in de orthodoxe marxistische literatuur de uitgangspunten (moeten) blijven. Het zal nodig zijn in een volgende bijdrage nog eens terug te komen op die mijns inziens (geenszins onproblematische) theoretische superioriteit van Wallersteins World-System analysis. Het zal er dan op aankomen de theorieveranderinge dimensies, de verwezenlijkte "problem-shifts" en de "bijkomende bekrachtigde empirische inhoud" van die analyse duidelijk te maken en te confronteren met de "methode" die zich opdringt in het "genetische" den-

12 Ik refereer aan de wetenschapsfilosofische inzichten van Imre Lakatos. In zijn werk *The methodology of scientific research programmes, Philosophical Papers, Vol. 1*, Cambridge, 1978, is sprake van "excess corroborated content" van een theorie. Zie zijn bijdrage "Falsification and methodology of scientific research programmes" in voormeld werk.

13 Vanuit ideeën-historische overwegingen zijn we natuurlijk oof verplicht te zeggen dat dit conceptueel zware en metafysisch aangedreven apparaat de synthetische behandeling van de empirische gegevens en de analyse van specifiek nieuwe feitenconstellaties mogelijk maakte.

14 In wat ik zopas zei ging ik er klaarblijkelijk vanuit dat a) de opgesomde vraagstukken een *belasting* vormen ; b) de belasting *onnodig is*. Ook dat moet ik door argumentatie ondersteunen. Twee wegen zijn daarbij mogelijk a) een overtuigende en autonome weg vanuit de ontwikkeling van de marxistische literatuur zelf - en dan kom ik weer uit bij het begin van mijn artikel b) een bediscussieerbare en heteronome weg vanuit die andere theoretische benadering, dus vanuit de World-System analyse.

ken van Karl Marx, methode waarvan o.a. Mandel de consequenties nog eens onder de aandacht brengt in het begin van zijn *Der Spiitkapitalismus*. In die tweede bijdrage over Wallerstein zal het dan nodig zijn argumenten te geven bij de uitspraak die als volgt luidt het ganzenspel wordt weer eens nieuw want Wallerstein geeft ons een ganzenbord zonder de derouterende vakjes "produktieve en onproduktieve arbeid", "arbeidstijd en arbeids-waarde", enz.

4

Ik heb hoger al gewezen op het centrale punt in de World-System analyse. Wallerstein neemt als beginpunt de analyse van de wereldeconomie, die gebaseerd is op de kapitalistische productie en op de kapitaalaccumulatie. Die wereldeconomie past in een wereldsysteem dat uit een kern, een periferie en een semi-periferie bestaat. Binnen dat wereldsysteem manifesteren zich de natie-staten als politieke entiteiten. *Het wereldsysteem, zijnde het domein van de wereldeconomie gebaseerd op het kapitalisme, is een internationaal statensysteem van natie-staten die met en door hun differentiatie in centrum, perifeer en semi-perifeer het kapitalisme toelaten te ontwikkelen en te groeien*. Omgekeerd de ontwikkeling en de groei van het kapitalisme kunnen slechts begrepen worden door het te betrekken op de realiteit van dit wereldsysteem : of nog het kapitalisme kan *niet alleen* begrepen worden op grond van zijn intern mechanisme van de kapitaalaccumulatie omdat de uitgebreide reproductie van het kapitaal een evenement is van meer dan één staat, één natie of een of andere politieke entiteit ; het kapitalisme, als productiewijze van de wereldeconomie, moet *ook* begrepen worden (ook als men het intern mechanisme van de kapitaalaccumulatie respecteert) vanuit het wereldsysteem.

Dit moderne wereld-systeem is het resultaat van een transformatie op lange termijn, die een aanvang nam met de desintegratie van de feodale wereld. Die transformatie startte in de zestiende eeuw, na het verval van de feodaliteit in de 14de en 15de eeuw doorheen economische en demografische crises. Maar die transformatie is nog steeds aan de gang en wij bevinden ons dus "midden" in het proces.

Wallerstein heeft bij de publikatie van het eerste deel van zijn werk *The Modern World System*⁵, vier hoofdperioden in dit transformatieproces aangestipt. a) De periode die loopt van 1450 tot 1640. b) De periode die loopt van 1640 tot 1815. c) De periode 1815 tot 1917. d) De periode 1917 tot 1977. De eerste periode betreft de oorsprong en de vroege ontwikkeling van het wereld-systeem. Het is een Europese periode omdat het wereld-systeem op dat ogenblik een Europees wereld-systeem is. Hiermee is meteen duidelijk dat de term wereld-systeem geen zuiver geografische inhoud heeft. *Het wereld-systeem is een socio-economische en politieke entiteit, resultaat van ingewikkelde processen van arbeidsdeling binnenin zowel als tussenin zich vormende en uitbouwende staten, processen die het doen expanderen en die tot interne plaats- enfunctieveranderingen van de natiestaten leiden*. In elk geval vallen de politieke grenzen niet samen met de eco-

⁵ In dit artikel hou ik het bij dit eerste boek.

nomische grenzen. Het wereld-systeem is tegelijk een systeem met een wereldeconomie, waarvan de kapitalistische produktiewijze de spil vormt, die samen bestaat met andere functioneel ondergeschikte maar organisch verbonden produktiewijzen, als een systeem van staten waarvan sommige kernstaten, andere perifere en nog andere semi-perifere staten zijn.

Wallerstein heeft in zijn eerste boek vier elementen trachten te verduidelijken in die eerste transformatieprocessen a) een nieuwe Europese en later wereldwijde arbeidsdeling b) de creatie van sterke natie-staten in Europa c) de creatie van een homogene cultuur, wat wijst op de overheersing van de culturele factoren in de vorming van een homogene bevolking ; en d) de vorming van klassen, processen van vorming van burgerij en proletariaat verbonden met de veralgemening van de internationale handel. Laat ons die vier aspecten van de vorming van het moderne wereld-systeem één voor één belichten.

In de periode die loopt van 1450 tot 1640 werd de kapitalistische wereldeconomie gecreëerd en als gevolg van de contracties van de 14de en 15de eeuw ontstonden er nieuwe vormen van arbeidscontrole`. Van bij de aanvang is, in Wallersteins beeld, het evenement van de kapitalistische wereldeconomie verbonden met verschillende vormen van arbeidscontrole die juxtaponieerd worden in een internationaal staten-systeem. *De juxtapositie van de verschillende en op elkaar gedrienteerde vormen van arbeidscontrole en dus van verschillende stromen van surplus is noodwendig voor het ontstaan en de ontwikkeling van de kapitalistische economie.* Het zou dus verkeerd zijn de kapitalistische economie alléén te verbinden met de loonarbeid en met de strakke polarisering en polariteit van burgerij en proletariaat. De kapitalistische economie is een wereldeconomie met in bepaalde regio's van zijn werelddomein de dominantie van de loonarbeid, maar dat dank zij het bestaan van andere vormen van arbeidscontrole in andere regio's van dat werelddomein. De kapitalistische economie is een wereldeconomie met in diezelfde regio's waar de loonarbeid dominant is, een uitgesproken polarisering (maar nooit voltooide polariteit) tussen burgerij en proletariaat, maar dat dank zij andere maatschappelijke profileringen in de andere regio's. Die diversifiëring van vormen van arbeidscontrole, van maatschappelijke profileringen zal ook samengaan met een diversifiëring van vormen van politieke macht en culturele eenheid. Men ziet hoe in Wallersteins constructie het werk van Marx én Weber doorspeelt, en hoe het heden met zijn actuele processen van ontwikkeling en onderontwikkeling de elementen leverde voor de "lectuur" van het verleden. Het betreft hier een van Wallersteins centrale theoretische prestaties.

In de periode 1450-1640 co-existeerden ten minste vijf vormen van arbeidscontrole in de verschillende regio's van de expanderende wereldeconomie a) slavenarbeid (bv. Indianen in de westerse hemisfeer) ; b) lijfeigenschap in Oost-Europa ; c) pachtarbeid in landbouw in West- en Zuid-Europa ; d) loonarbeid in West-Europa e) tweede lijfeigenschap, vb. het latere

16 Wallerstein spreekt over "nieuwe vormen van arbeidscontrole". Waarom hij niet spreekt van "arbeidskrachtcontrole" is me niet duidelijk.

encomienda-systeem` in Latijns-Amerika, dat verschilt van het lijfeigenschap in de middeleeuwen. Die vormen van arbeidscontrole bestonden dus zowel in de landbouw als in de industrie en wel zo dat er een speciale relatie tussen de vormen van arbeid aan de ene kant, en de processen van produktie aan de andere kant, determinerend was voor de dominantie van die vormen van arbeid. Ik zal dat nog verduidelijken, wat nodig is want het gaat hier om een ingewikkelde relatie. De idee die erachter steekt is in feite eenvoudig en niet zo heel nieuw bepaalde vormen van arbeid, bv. loonarbeid, zijn beter geschikt voor bepaalde processen van produktie (bv. industriële produktie) dan andere.

Hierbij houdt Wallerstein vast aan de volgende gedachte. *De produktieverhoudingen die een systeem definiëren zijn de produktieverhoudingen van het ganse systeem* ! Dat vormt een centraal punt in zijn analyse. Het is immers onmogelijk, zo betoogt hij, de kapitalistische wereldeconomie te analyseren, door van bij de start te veronderstellen dat slechts één produktiewijze en één type van produktieverhoudingen ontstond en zich ontwikkelde. Wat een drukte, oordeelt Wallerstein over het ontstaan van het kapitalisme en de overgang van feodalisme naar kapitalisme ! Hoe uitzichtloos die discussie over het geslacht van de engeltjes ! Hoe problematisch die sprong van "oorspronkelijke en primitieve accumulatie" (waarin loonarbeid geen rol speelt) naar de "eigenlijke uitgebreide reproductie van het kapitaal" en dus de "eigenlijke accumulatie van het kapitaal" (waarin de loonarbeid alleen een rol speelt) ! Dat laatste, de visie van Marx en het orthodoxe marxisme met zijn problemen van ontwikkeling en achterlijkheid, is een centrumvisie in ruimte en in tijd veralgemeend en tot enige universele grondslag van de ontwikkeling van de wereldeconomie gemaakt. Dat is verkeerd aldus Wallerstein.

De eerste periode, evenzeer als de latere perioden uit het bestaan van de wereldeconomie en de ontwikkeling van het wereld-systeem, moeten worden gekarakteriseerd door de produktieverhoudingen van het ganse systeem. Goed. Maar wat betekent dat analytisch : de produktieverhoudingen van het ganse systeem ? Want als dat niet analytisch gepreciseerd kan worden dan schieten we niet op en staan we er met lege handen bij. Wallerstein moest zich inspannen om dat te verduidelijken. We kunnen hem daarop niets kwijtschelden, want dat het ganzespel weer eens nieuw wordt hangt af van de rechtvaardiging, theoretisch als empirisch, van dit punt van zijn analyse. Het resultaat is : de produktieverhoudingen van het ganse systeem zijn verbonden in een groot geheel van gejuxtaposeerde vormen van arbeid, en dit groot geheel van gejuxtaposeerde vormen van arbeid geeft ons de produktieverhoudingen van het ganse systeem. Men doet er goed aan over dit antwoord niet te snel heen te gaan. Heeft dit antwoord analytische kracht ? Ik stel de discussie uit tot een volgende keer. Wallerstein geeft nog dit mee. *Zonder de juxtapositie van de verschillende vormen van Organisatie van arbeid, en bijgevolg zonder de verschillende vormen van surplus-voortbrengst, zou er geen zekerheid kunnen bestaan over de wijze van de stroom van de surplus-voortbrengst die verantwoordelijk is voor de*

17 Encomienda : "De concessie die een vorst toestaat aan een persoon over een aantal indios die op zijn land moeten werken in ruil voor bescherming en het godsdienstondericht." Door mij vertaald uit Moringo, M., *Diccionario Manual de Americanismos*, Buenos Aires, Mucknik Editores, 1966.

kapitalistische transformatie van de distributie en de produktie in het wereldsysteem. Is de juxtapositie dan zelf de produktieverhoudingen van het ganse systeem? Het ziet er naar uit dat dat het antwoord moet zijn, met alle gevolgen voor wie denkt vanuit het "intern economisch mechanisme" met zijn wetten die verantwoordelijk zouden zijn voor de wereldtransformatie.

In het West-Europese gedeelte van de wereld was het niet voortdurend noodzakelijk de arbeid (de arbeidskracht) te controleren door dwang. Dit soort controlerende dwang verdween geleidelijk. In de plaats kwam de "vrije arbeid" - die niet vrij was" aangezien zij gebonden bleef door de marktomstandigheden en -mechanismen (en meer). Inderdaad de rechtstreekse controle van de arbeid werd vervangen door de onrechtstreekse via de markt. Het ganse proces van creatie van de loonarbeid startte in de late middeleeuwen met de aankomst in de steden van "vrije mannen". Wallerstein merkte daarbij ogenblikkelijk op dat dit proces van proletarisering nog steeds aan de gang is, ook in West-Europa. Dat wordt nog sterker gemaakt in zijn uitspraak dat, hoewel in West-Europa en de Atlantische wereld hoofdzakelijk gewerkt wordt op basis van loonarbeid, dit geenszins de karakteristiek is voor het ganse wereld-systeem. *Dit heeft grote implicaties voor de maatschappelijke profileringen in gans het wereld-systeem.* Overigens is het zelfs voor de hoog-ontwikkelde kapitalistische landen niet eens zeker of de andere vormen van arbeidscontrole volledig en voorgoed verdwenen zijn. Een plotse teruggang is altijd mogelijk wanneer de marktmechanismen het zouden laten afweten'. Verplichte arbeid is niet onbekend in de hoog-ontwikkelde kapitalistische produktie, zoals men kan aantonen aan de hand van de voorbeelden uit de tweede wereldoorlog. In feite raken we hier een ontwikkelingskarakteristiek die door Ernst Bloch expliciet werd aangeduid met de woorden gelijktijdigheid en ongelijktijdigheid (Gleichzeitigkeit; Ungleichzeitigkeit) wanneer hij sprak over het Derde Rijk. In zijn gehele oeuvre moet men die karakteristieken van ontwikkeling opvatten als filosofische (ontologische) naast historische karakteristieken. Men kan dat verbinden met Wallersteins analyse van de vormen van arbeidscontrole. Hij schetste een globale trend. In het moderne wereld-systeem gaat het als volgt er is specialisering van de produktie door gebruik te maken van de "vrije arbeid" en door de diversiteit van die produktie en de arbeidsprocessen in de Westerse wereld; er is

18 Cf. Wallerstein in het interview VN, 4 juni 1977 De slogans waarmee het voorgaande (profilering loonarbeiders - patroons; R.C.) werd beschreven, werden uitgedrukt in de taal van de politieke economie à la Adam Smith, zelfs door Marx en de marxisten En die slogans luiden vrije arbeid, vrije markten... vrije produktiefactoren (om de terminologie van Alfred Marshall te gebruiken). Kapitalisme werd zo dus gedefinieerd in termen van vrije markten en Vrije loonarbeid. Zelfs Marx gebruikte die termen, en dat heeft een zekere ironie: het woord "vrij" heeft per slot van rekening een positieve bijklank. Die termen, vervoorzaakten grote interne verwarring, want in werkelijkheid is arbeid helemaal niet vrij, ook niet binnen moderne ultrakapitalistische ondernemingen. Het is, in de bekende woorden van Victor Hugo, de vrijheid van armen en rijken om gelijkelijk onder de bruggen van Parijs te slapen

19 Ernest Mandel verwees naar hetzelfde fenomeen in "*Het Laatkapitalisme*" p. 35, wanneer hij schreef Oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal en accumulatie van het kapitaal door produktie van meerwaarde zijn nl. niet alleen *opeenvolgende* fasen in de economische geschiedenis, maar ook *gelijktijdige* economische processen. In de hele geschiedenis van het kapitaal tot op heden spelen zich doorlopend processen van oorspronkelijke accumulatie af - naast de overheersende accumulatie van kapitaal door waardeschepping in het produktieproces. (Cursivering door de auteur). Voor de termen "gelijktijdigheid" en "ongelijktijdigheid" bij Bloch leze men o.a. *Experimentum Mundi* en *Erbschaft dieser Zeit*, 2de deel, C. Ungleichzeitigkeit und Gleichzeitigkeit, filosofisch, 111-126.

specialisering van de produktie door gebruik te maken van mono-cultuur in de oostelijke delen van Europa. De loonarbeid was de vorm van arbeid die geschikt was voor hooggespecialiseerde, geschoolde arbeid en resulteerde in de specialisering door de diversiteit van de produktie. De verplichte arbeid was geschikt voor minder gespecialiseerde en minder geschoolde arbeid en resulteerde in de specialisering door mono-cultuur. De eerste vorm van arbeidscontrole komt voor in de *kern-landen* van het wereld-systeem. De tweede vorm komt voor in de *perifere landen* van het systeem. Maar andermaal is de juxtapositie van beide nodig voor het geheel zij blijven gekoppeld doorheen de verdere ontwikkeling van het wereld-systeem. Of om met de woorden van Trotsky te spreken *de ongelijke en gecombineerde ontwikkeling is niet alleen nu een hoofdkarakteristiek, het is de hoofdkarakteristiek van bi) de allereerste ontwikkeling van het wereldsysteem.*

Door wat voorafgaat, werden we al geconfronteerd met het tweede aspect van Wallersteins analyse, ni. de creatie van machtige natie-staten tijdens de periode 1450-1640. Wallerstein heeft er steeds een belangrijk punt van gemaakt dat de hierboven geschetste transformatie van de produktie en van de Organisatie van de arbeid onmogelijk zou geweest zijn binnen de grenzen van een imperium. In zo'n imperium zouden de politieke grenzen samenvallen met de economische grenzen en dit zou leiden tot een verdelend en een aan de keizerlijke overheid schatplichtig economisch stelsel. Elk imperium zou de transformaties afgeremd hebben binnen zijn grenzen. Wallersteins voorbeeld is China. Voor de transformaties van de wereldeconomie was een veel gediversifieerder politiek systeem nodig. Een systeem dat *de gediversifieerde ontwikkeling van de vormen van arbeidscontrole en van de gediversifieerde evolutie van de vorming van maatschappelijke klassen kon waarborgen.* In het Westen waren de noodzakelijke voorwaarden verenigd om die gediversifieerde en onderling gerelateerde ontwikkelingen te waarborgen. Eerst de staten. Daarna de naties. Tezamen de natie-staten.

Ik moet hier een voorafgaande vraag stellen. Wat is oorzaak en wat is gevolg ? Gaf het modern economisch systeem het ontstaan aan het politiek systeem dat perfect was aangepast, of ging het net andersom ? Gaf het Politiek systeem dat steunde op machtige natie-staten, die werden gekenmerkt door vergelijkbare maar verschillende politieke instituties, het ontstaan aan het economisch systeem ? Wanneer men de val van de mono-causaliteit in de historische verklaring vermijdt is het antwoord niet zo moeilijk. Wallerstein doet zo iets, wanneer hij zegt dat de *natie-staten voor alles de centrale economische agenten waren in de Europese wereldeconomie /* De staten waren de agenten, de noodzakelijke agenten, in het proces van transformatie van produktie en arbeidscontrole in de wereldeconomie. Wallerstein beklemtoont de betekenis van de zich ontwikkelende bureaucratieën en de interveniërende staatsstructuren, ongelijk van vorm, maar gelijk in hun rol en functie tegenover de expansie van de kapitalistische wereldeconomie. Die rol en die functie kunnen wij best omschrijven als waarborgen geven voor de accumulatie van het kapitaal in de kern van het wereld-systeem.

Nadat de diversifiëring van de vormen van arbeidscontrole een realiteit was geworden, moesten de staatsstructuren beantwoorden aan de specifieke behoeften van de bijzondere en overheersende vorm van arbeidscontrole in de kern. Om het bestaan van één van de vormen van de arbeidscontrole te consolideren, een vorm die aangepast was aan de totale dynamiek van het

wereld-transformatieproces en de differentiatie in kern en periferie, moesten er sterke en machtige natie-staten bestaan. Er moesten er verschillende bestaan. *Eén enkel politiek systeem voor het geheel van de verschillende regio's en voor het geheel van de verschillende vormen van arbeidscontrole, die nodig zijn voor de stroom van surplus en voor de accumulatie van het kapitaal, zou teveel contradicties hebben veroorzaakt.* Wallerstein weidt nogal uit over Karel V. Die kreeg te maken met de keuze tussen de noordelijke delen (Vlaanderen en Zuid-Duitsland met name) en de zuidelijke delen (Italië en Spanje) in zijn rijk. Het Habsburgse imperium was niet bij machte de politieke synthese te bieden aan de verschillende regio's en aan de verschillende producties en vormen van arbeidscontrole. Maar ondanks dat, en spijts de desintegratie van het Habsburgse Imperium, maakte de kapitalistische ontwikkeling in West-Europa de toenemende centralisering van de macht en de vergroting van de interne controle van de Habsburgers in Spanje mogelijk en heeft ze die vergemakkelijkt.

Wallerstein vermeldt vier mechanismen volgens dewelke koningen hun macht konden versterken a) bureaucratisering ; b) monopolisering van de macht ; c) legitimering ; d) homogeneïsering van de ondergeschikte bevolking. De staatsburocratie ontstond progressief, waarbij vooral het verschil opvalt met de stedelijke administratie in de middeleeuwen. De complexiteit van de instellingen nam gestaag toe. Ten einde een burocratie op te bouwen en te ontwikkelen was het noodzakelijk over geld te beschikken. De "ambtenaren" moesten worden gekocht en de ondergeschikte bevolking moest daarvoor betalen. Hier ligt het ontstaan van de nationale schuld, die uitgroeide tot een nationaal-schuldsysteem zonder hetwelk een kapitalistische economie niet zou kunnen bestaan. De monopolisering van de macht resulteerde uit de vorming van "staande legers", bevolkt met leden van het lumpenproletariaat en het proletariaat. Die bevolkingslagen waren gegroeid als gevolg van het overschot van bevolking en de concentratie van die bevolking rond de stedelijke centra. *De legitimering betreft*, in Wallersteins visie, en voor de periode die hij bespreekt, *allereerst en bijna exclusief de relatie tussen de autoriteit en de kaders.* Zij handelt over de noodzaak van een sterke staatsautoriteit en een goed uitgebouwd staatsapparaat aangepast aan dit gezag. *De legitimering betreft in dit stadium dus niet de relatie tussen gezag en ondergeschikte bevolking, maar slechts die tussen dit gezag en de tussenlaag van de bevolking die voorziet in de ambtenaren.* In de processen van legitimering moesten de beheerders van onderdelen van het staatsapparaat, de generale stafambtenaren en de regionale ambtenaren en potentaten overtuigd worden van de noodzaak van het staatsgezag. De bevolking in bredere betekenis is onbetekenend voor die legitimering. Men kan zich afvragen in hoeverre dit niet steeds een aspect gebleven is van de legitimeringsprocessen in de kapitalistische staten. Het zou ons kunnen verleiden tot de Stelling dat de politieke twisten en wisselingen, er zijn binnenin een regerende en administratieve tussenlaag en binnen de bredere legitimeringsprocessen tegenover de staatsmacht. Natuurlijk sluit dit op een of andere wijze weer aan bij de oorspronkelijke kritieken van Karl Marx op de Hegeliaanse Staats- en Rechtsfilosofie. Hoe dit ook zij, ik meen dat het voorbeeld van Thomas Hobbes, een superlegitimator in de geschiedenis van de politieke en sociale filosofie, bewijzen geeft voor de stelling van Wallerstein dat de legitimering een proces tussen het staatsgezag (de koning) en

de regerende en administratieve tussenlaag is'. In feite geeft Wallerstein enkele elementen voor een nieuwe aanpak van ideologische fenomenen, ideologische verschijnselen die hij ook in die historische behandeling doet verschillen van wereldbeschouwelijke verschijnselen. De ideologie betreft de legitimeringsprocessen die het bestaan van de staat en van de staatsmacht raken bij uitbreiding betreft het eveneens de legitimering van de productiewijze en de vormen van arbeidscontrole, en dus de maatschappelijke profilering die daarbij aansluit. De wereldbeschouwelijke verschijnselen hebben een veel bredere inhoud. Het "absolutisme" is één van de vele verschillende legitimeringssystemen uit de ontwikkeling van de natie-staten binnen een kapitalistische economie en in een expansief wereld-systeem. Bovendien zou dit kunnen toelaten een nieuwe kijk te werpen op de rol van intellectuelen, ideologie-makers allerhande, contestanten en rivaliserende "legitimatoeren". Een verder doorgedreven historisch onderzoek kan ons de elementen geven om aan te tonen hoe de *legitimering* verbonden blijft met *de middenlagen, die zich steeds wisselend definiëren tegenover het maatschappelijk systeem, tegenover de politieke macht (Wallerstein wordt dan een onderdeel van die middenlaag !)* en *tegenover concurrerende groepen uit de middenlaag*. Het "absolutisme", met Hobbes' *Leviathan o.a.*, is het legitimatiesysteem dat te voorschijn komt op het ogenblik dat de natie-staat gevormd en uitgebouwd wordt. Het accentueert de restricties betreffende de concurrentie tussen de rivaliserende krachten en groepen en het proclameert de ondergeschikte gehoorzaamheid van de massa's aan de multipele regionale, locale en centrale machtscentra, alsmede de beperkingen van de "vrijheid" van de massa's in de nieuw ontwikkelde en ontwikkelende economische verhoudingen en maatschappelijke profileringen. Latere legitimeringen uit de geschiedenis van de kapitalistische wereldeconomie zullen door de evoluties in de natie-staat, in de economische verhoudingen in de natie-staat, in de kern en in het geheel van het wereld-systeem, en in de maatschappelijke profileringen die daarmee vergezeld gaan, de accenten en zelfs de inhoud moeten veranderen. Ziedaar een ideologiegericht onderzoeksperspectief in het kader van de World-System analyse.

Ik moet nog op een ander kenmerk wijzen van de vroege ontwikkelingen van de natie-staten. Ik zei het hoger al eerst de staten, daarna de naties. Eén van de zaken waarin het staatsgezag moet slagen is in de creatie van een natie uit de tot dan toe weinig geïntegreerde gemeenschap van mensen uit verschillende streken, behorend tot verschillende bevolkingsgroepen met uiteenlopende gewoonten, met verschillende talen en dialecten, van verschillende culturen. Uit die verscheidenheid van gewoonten, gedragingen en gedachten moet de staat één groot leefbaar geheel creëren. Op dat ogenblik worden twee culturele verschijnselen belangrijk : het *nationalisme* (van welke superregionale of regionale aard dan ook) en de *wereldbeschouwing* (waarover ik het hoger al had).

Met het nationalisme refereert Wallerstein andermaal aan een ideologiebestanddeel. Het betreft de wijze waarop de leden (individueel of in groep) de staat accepteren als de socio-economische en politieke realiteit met een nationaal, d.w.z. een territoriaal en een volkerenkenmerk. Dat wijst er op

20 Ik verwijs naar mijn artikel "Thomas Hobbes in a World-System View. Some comments on the modern and the conservative aspects of Hobbes's political thoughts", in *Philosophica* 24, 1979 (2), 7-54.

dat de natie slechts kan ontstaan na de staat. Het nationalisme, als een specifieke ideologische component, is het resultaat van de staat en getuigt van de gevoelens van de massa's tegenover het relatief homogeen systeem dat ontstond uit de vroegere lokale gemeenschappen. Dit nationalisme verwijst dus als ideologie-component naar de massa's evenzeer als naar de middenlagen. Het nationalisme verschaft de (altijd weer schimmige en artificiële) middelen voor een (steeds kunstmatige) collectieve solidariteit tegenover een bredere gemeenschap, een "commonwealth", onbestaande in vroegere perioden. Hoewel die justificatie andermaal gemaakt wordt door de nieuwe culturele en intellectuele middenlaagvertegenwoordigers, is zij thans geöriënteerd op de relatie tussen de massa en de natie-staat en diens verantwoordelijke en representatieve politieke, economische en culturele bovenlaag. Wallerstein zegt het niet zo, maar geeft enkele aanduidingen in die richting.

Het was enkel in de zeventiende en de achttiende eeuw dat het nationalisme gekoppeld en vermengd raakte met de belangen van de burgerij in de kern-staten. Een te vroege accentuering van het nationale karakter zou niet functioneel geweest zijn tegenover de belangen van de burgerij en een te uitgesproken beklemtoning van het nationaal karakter van de staat zou de constructie van het centrale staatsgezag hebben kunnen verhinderen of tegenhouden.

Met de bespreking van het nationalisme heb ik al het onderwerp betreden van de culturele homogeneïsering van de bevolking. De vorming van de staten en daaropvolgend van de naties ging ten koste van de culturele en taaleigenheden van grote groepen van de bevolking. Nu kon worden gestreefd naar een vermindering van de staatsmacht en de dwangmiddelen konden wegvallen, als men er in slaagde de culturele homogeneïteit te verhogen. *Dit gebeurde in twee trappen eerst de culturele homogeneïsering van de middenlaag, van de leaders; daarna de culturele homogeneïsering van de massa's.* In die eerste homogeneïsering hebben nagenoeg alle rationalistische filosofen hun rol gespeeld (het grootste voorbeeld blijft Leibniz, die zelfs Europese stappen ging ondernemen) en andermaal zou ik het voorbeeld van Thomas Hobbes kunnen geven, in zoverre hij, als Engels representant van de rationalisten op het continent, een filosofisch-cultureel explicatie-, legitimerings-, en justificatiesysteem creëerde dat meer was dan alleen maar een politieke en/of sociale filosofie, maar met die politieke en/of sociale filosofie in overeenstemming bleef. Hoe het ook zij, in die homogeneïseringen, één naar de middenlagen en de kaders, één naar de massa's, *wordt het legitimerings- en justificatieleera/eter overstege door een bredere explicatie- en zingevingsdimensie.* Wallerstein verwijst hier naar de discussies over de rol en de functie van die bredere explicatie- en zingevingssystemen, die wereldbeschouwingen. Wat is de betekenis van het protestantisme? Wat is de betekenis van de contra-reformatie? Hij betwijfelt de juistheid van Webers positie, die de relatie legt tussen het ontstaan en de ontwikkeling van het kapitalisme en het protestantisme (in feite legde Weber de relatie tussen het protestantisme en de "geest" van het kapitalisme). Ik ga hier niet in op die discussiepunten.

Er blijft nog één punt uit de lijst van aspecten van de transformatieprocessen in de eerste periode van de Europese wereldeconomie, nl. de vorming van de klassen, de maatschappelijke profilering en het ontstaan van de polariteit tussen de klassen. Dit laatste punt voert ons terug naar het eerste en men zal zien hoe rijk het aan implicaties is voor een nieuwe interpretatie

van veranderingen op wereldvlak in de twintigste eeuw. Wallersteins methode van het anachronisme (het verleden lezen door het heden) werkt hier op volle toeren. Op de implicaties zal ik in een volgende bijdrage terugkomen. Zij overstijgen de tekst van Wallersteins eerste boek en brengen ons bij zijn stellingen over de toekomst van het wereld-systeem en van de kapitalistische wereldeconomie als zodanig. Die stellingen sluiten aan bij de derde wereldstandpunten en bezitten een meer dan grote verwantschap met de ongelijke ruilanalyses. Zij zijn dus de meeste orthodoxe marxisten niet welgevallig. Aan die stellingen kan men de onzekere punten van de internationale arbeiderssolidariteit, van het voortbestaan of het verdwijnen van de arbeidersklasse, van de relatie tussen de proletariërs en de semi-proletariërs, en van de drainage van surplus van de derde wereld (periferie) naar het Westen (kern) verbinden. De inzet wordt bepaald groot.

We hebben hoger al gezien dat het wereld-systeem een systeem is van reeds bij de aanvang gejuxtaposeerde vormen van Organisatie en controle van arbeid, en dus van vormen van surplus-voortbrengst. Nu gaan die vormen van arbeidsorganisatie en -controle en van surplusvoortbrengst samen met maatschappelijke profileringen in het ganse wereld-systeem en in de verschillende regio's daarvan. In feite krijgen we dus ook te maken met de juxtapositie van verschillende vormen van maatschappelijke profilering, ik bedoel de juxtapositie van verschillende formaties van klassen. Nu komt *hierbij de kat op de koord, want als de juxtapositie zelf de produktieverhoudingen van het ganse systeem geeft, dan schijnt meteen de dominerende rol en betekenis van de profilering tussen burgerij en proletariaat op wereldvlak in diskrediet te zijn gebracht*. En Wallerstein ontloopt die consequentie niet. Hoezo ? Gaat het niet over een kapitalistische wereldeconomie, zich van Europa uitspreidend over het Westen ? Ja, onbetwistbaar ! En wordt het kapitalisme niet gekenmerkt door de meerwaardeproductie via de loonarbeid ? Ja, zonder twijfel ! En brengt zo'n produktieorganisatie niet door het proces van de accumulatie van het kapitaal de toenemende polariteit tussen burgerij en proletariaat op de voorgrond ? Slechts in zekere zin, antwoordt Wallerstein. Die produktieorganisatie brengt door het proces van de accumulatie, Organisatie en proces staan immers niet los van andere vormen van produktieorganisatie en arbeidscontrole, een proces van toenemende polarisering tussen burgerij en proletariaat op gang in de kern-staten. Dat proces is nooit beëindigd. Het blijft bovendien organisch verbonden met de creatie van andere maatschappelijke lagen in de periferie en de semi-perifere staten. In feite komt er rondom de accumulatie van het kapitaal in de kern-staten van het systeem een proces op gang waarin tegelijk en daarmee organisch verbonden (en zich gejuxtaposeerd voltrekend) twee soorten tegenstellingen ontstaan : de tegenstelling burgerij-proletariaat, een nimmer voltooide tegenstelling, zegt Wallerstein, want als in het ganse systeem iedereen proletariër zou zijn geworden dan zouden we het wereldsysteem tot een socialistisch systeem gemaakt hebben de tegenstelling tussen kern (centrum), semi-perifeer, en perifeer. De ene tegenstelling kan men niet begrijpen zonder de andere en omgekeerd.

De formulering hoger voert ons al weg van Wallersteins eerste boek. Daarin kan nauwelijks sprake zijn van de vorming van de proletarische massa's. Veeleer betreft het grootste deel van zijn materiaal de trage maar progressieve ontwikkeling van de kapitalistische landbouw, ten koste van de feodale economie, en de vorming van nieuwe sociale lagen en de likwidatie van oudere sociale groepen. Maar ook dan al is de polarisering tussen het

centrum, de semiperiferie en de periferie aan het werk en dus ook de surplus-drainage van periferie en semiperiferie naar het Centrum. Het zou mij te ver voeren de door Wallerstein al of niet duidelijk gemaakte mechanismen van die polarisering en drainage te commentariëren, doch ik vestig er de aandacht op dat precies zijn behandeling van die punten van het grootste gewicht is in de debatten over de overgang van het feodalisme naar het kapitalisme. In elk geval heeft Wallerstein door het juxtaposeren van de twee hogervermelde tegenstellingen een centrale plaats gegeven aan de *handelsrelaties* in de vorming en profilering van maatschappelijke klassen en ook dat is nieuw, wanneer men het vergelijkt met de orthodoxe marxistische literatuur over de ontwikkeling.

5

Ik wil besluiten. In mijn eerste bijdrage, gewijd aan het werk van Wallerstein, heb ik allereerst de intellectuele context willen verduidelijken van waaruit zijn theoretische arbeid moet worden benaderd. Men onderschatte dit punt niet. Hoeveel problemen Wallerstein door zijn "lectuur" overlaat en hoe groot die problemen wel zijn in confrontatie met de marxistische literatuur, één ding is duidelijk : Wallerstein wijzigde zeer drastisch de regels van de discussie. Want door zijn werk verplicht hij zijn tegenstanders te discussiëren *tussen* theoretische interpretaties in plaats van *binnen één* theoretische interpretatie. Dat vormde ook de reden voor mijn wat langere inleiding, omdat ik duidelijk wou maken wat die drastische wijziging inhield en wat er de consequenties van zijn. Ik heb verder gepoogd aan te stippen wat de kernpunten van zijn analyse zijn, door uit te gaan van het eerste deel van zijn *The Modern World System*. Dat liet mij toe de theoretische betekenis van het wereld-systeem, van de juxtapositiestelling en van de stelling over de profilering van de klassen te verduidelijken. Die zullen ook hierna nog belangrijk zijn. Verder kon ik wijzen op de "Weberiaanse" thema's en de wijze waarop Wallerstein die synthetisch in zijn analyse aansneed. Ik bedoel dan vooral de rol van ideologie en wereldbeschouwing. Tenslotte heeft men kunnen lezen hoe Wallerstein denkt over het staatsgezag en de natie-staten (wat naar dit thema-nummer een element van belang is). Ook dit moet in de discussie over zijn analyse weer op de voorgrond komen. Wallerstein ziet immers, zo blijkt uit zijn andere teksten, nog een grote toekomst in de realiteit van de staten en aarzelde niet te zeggen dat voor hem het feit, dat de produktiemiddelen genationaliseerd zijn, weinig uitmaakt voor het socialistisch karakteriseren van die landen. Conclusie indien Wallerstein al niet het ganzenspel weer eens nieuw maakte door de herschikking van het ganzenbord, dan is hij er toch aardig in geslaagd zich te presenteren als een man waarmee te discussiëren valt. Want niet het gelijk binnen een of andere marxistische scholastiek, maar wel het gelijk tussen verschillende historische en macro-sociologische wereldinterpretaties vormt in die discussie de inzet. Wat ook de uitkomst van die discussie moge zijn, wij kunnen met die gang van zaken enkel maar verheugd zijn.

Bibliografische aanduidingen

- Perry Anderson, *Considerations on Western Marxism*, London, Verso, 1979.
- Jean-Marie Benoist, *Marx est Mort*, Paris, Gallimard (Collection Idées), 1970.
- Ernst Bloch, *Erbschaft dieser Zeit*, Erweiterte Ausgabe, Gesamtausgabe 4, Suhrkamp, 1977.
- Ronald Commers, "Uit de recente ideologische ontwikkelingen in West-Europa : Nieuw Rechts", in : *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 1980, jrg. 14, nr. 2, 7-44.
- id., "Thomas Hobbes in a World-System View. Some comments on the modern and conservative aspects of Hobbes's political thoughts", in : *Philosophica* 24, 1979 (2), 7-54.
- Histoire du marxisme contemporain* (Fondation Giangiacomo Feltrinelli), 1-5, Paris, 10/18.
- Baruch Knel-Paz, *The Social en Political Thought of Leon Trotsky*, Oxford, Clarendon Press, 1978.
- Leszek Kolakowski, "Introduction" en "The Myth of Self-Identity", in : (eds.) Leszek Kolakowski & Stuart Hampshire, *The Socialist Idea. A Reappraisal*, London, Quartet Books, 1977.
- id., *Main Currents of Marxzsm* (3 vol.), Oxford, Clarendon Press, 1978.
- Imre Lakatos, *The methodology of scientific research programmes. Philosophical Papers Vol. 1*, (eds. John Worraill & Gregory Currie), Cambridge, Cambridge University Press, 1978.
- Vladimir Lénine, *Le Développement du Capitalisme en Russie*, ūuvres 3, Moscou, Ed. Sociales, 1969.
- Ernest Mandel, *Het Laatkapitalisme*, Amsterdam, Van Gennep, 1976.
- Hugo Van den Enden, "Het begrip Ideologie", in : *Studia Philosophica Gandensia*, 1966, 4, 103-157.
- Léon Trotsky, *Histoire de la révolution russe*, Seuil, 1950.
- Immanuel Wallerstein, "World-System Analysis Theoretical and Interpretative Issues", in (cd.) Barbara Hockey Kaplan, *Social Change in the Capitalist World Economy, Vol. 1*, Political Economy of the World-System Annuals, Beverly Hills, Sage, 1978, 219-235.
- id., *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York, Academic Press, 1974.
- id., *The Modern World-System H. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy. 1600-1750*. New York, Academic Press, 1980.
- Max Weber. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Studienausgabe, Tübingen, J.C.B. Mohr, 1972.
- Max Weber. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I, Die protestantische Ethik und der Geist der Kapitalismus*, Tübingen, J.C.B. Mohr, 1972.